

VOJENSKÁ SPISBA V RANONOVOVEKOM UHORSKU¹

GÁBOR H A U S N E R

HAUSNER, G.: Military and Historic Written Works in Hungary of Early Modern Times. *Vojenská história*, 9, 4, 20005, pp 67 – 82, Bratislava.

A mass extension of firearms is as for time covered with the revolutionary invention and boom of the typography in Europe. Thanks to the typography in such a way the contemporaries of modern times as if started again discovering the important military works of ancient authors – especially of Livius, Caesar, Vegetius on the one hand – and on the other hand as if they familiarized themselves with then current medieval and contemporary military works that were printed. Based on the research of bibliographic records the author of the study found out that in historic libraries in the territory of the former Hungarian Kingdom there are 309 books (305 printed and 4 manuscripts) of 16th and 17th centuries devoted to military issues. Analysing the composition of military and historic works and describing separate titles and authors we can create today a more complex idea of the Hungarian warfare as well as of European one of the early modern times.

Military Historiography. Hungary. 16th – 17th Centuries.

1. ROZVOJ KNÍHTLAČE A VOJENSKOVEDNÉ PUBLIKÁCIE

Revolučné zmeny vo vojenstve, rozšírenie palných zbraní v Európe a prevratný vynález, ako aj rozmach kníhtlače spadajú do veľmi blízkej, takmer rovnakej doby. Claude de Saumaise (Salmasius), významný francúzsky filológ 17. storočia, v úvode svojej knihy, venujúcej sa starorímskemu vojenstvu, prezentuje súdobý názor, že zmenu obrazu sveta privodili tri objavy: kníhtlač, pušný prach a *acus nautica* (moreplavba).² Bez ohľadu na polemiky súvisiace s revolúciou vo vojenstve³ či periodizačnými otázkami, je očividné, že k premenám vo výzbroji, v technike a taktike európskych vojsk, respektíve rýchle zmeny v oblasti opevňovacej techniky a obliehania pevností jednak podnietil, jednak však aj sprevádzal nebývalý nárast odborných vojenskovedných diel, ktoré sa vďaka kníhtlači rýchlo rozšírili po celej Európe.

Napriek všeobecne prevládajúcemu názoru, ktorý v 2. polovici 15. storočia vyjadril Jorge Radendorfer, frankfurtský zázračný doktor, keď doslova napísal, že „*vojacom sa možno stať len vďaka praxi, a nie prostredníctvom štúdia kníh či čítaním o trójskej vojne*“, záujemcovia

¹Súpis stredovekej a novovekej uhorskej vojenskovednej literatúry (tlačí i rukopisov pred roka 1750) sa začal v roku 1996 realizovať vo Vojensko-vedeckej knižnici Vojenského historického ústavu (Hadtörténeti Intézet Hadtudományi Könyvtára) v Budapešti. Výstupom prvej výskumnej etapy je katalóg s názvom *Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmak történetéhez*, ktorý sa nachádza v spomínanej knižnici. Základné práce, ktoré sú v katalógu zahrnuté, uvádzame v prílohe tejto štúdie spolu so skratkami a plnými názvami ostatnej použitej literatúry. Pozri aj Hausner-Veszprémy 1996.

²Použité vydanie *De re militari Romanorum liber*. Leiden, 1657. „Nam ut bene Verulamius, tria haec, ars typographica, pulvis tormentarius et acus nautica rerum faciem et statum in orbe terrarum mutarunt: primum in re litteraria, secundum in re bellica et tertium in re navali.“ Autor ďalej kladie dôraz na stále sa rozvíjajúcu vojenskú vedu: „De mutatione artis militaris apud Romanos. Et quod saepe variaverit multis argumentis probatum.“

³Pozri Parker 1988; Kelenik 1991; Ágoston 1995.

o vojenstvo sa nikdy úplne nezriekli poznatkov ziskateľných z kníh.⁴ Na konci 16. storočia takmer nejstvovala knižnica či knižná zbierka, v ktorej by nebolo aspoň zopár kníh zaoberajúcich sa vojenskou tematikou. Zmenu predchádzajúceho postoja dokumentujú slová, ktoré roku 1600 vyjadril Sir Clement Edmontes v úvode prekladu Caesarovho diela: „K tomu, aby sa vojak prepracoval na vysokú úroveň vo vojenskej vede, nepostačuje len samotná prax na bojovom poli. Vyžaduje sa k tomu aj čítanie a premýšľanie.“⁵

Podiel tlači s vojenskou tematikou v rámci celej knižnej produkcie bol pomerne nízky, čo možno dokumentovať aspoň niekoľkými kvantifikačnými údajmi: do roku 1500, čiže v tzv. inkunábulovom období, bolo vydaných zhruba 27 000 titulov v celkovom náklade 6 až 7 miliónov kusov; v období rokov 1501–1520 bolo tlačou vydaných okolo 20 000 titulov v celkovom počte 20 miliónov kusov. Značná pozornosť sa venovala klasickým (antickým) dejepiscom, ktorých diela, vrátane prekladov, dosiahli medzi rokmi 1450–1700 spolu 2 355 vydání. Primát má rímsky historik Gaius Sallustius Crispus, ktorého dielo *Coniuratio Catilinae* (Catilinovo sprisahanie) bolo vydané 282-krát a *De bello Jugurthino* (Vojna proti Jugurtovi) 271-krát; nasleduje Valerius Maximus, ktorého zbierka pamätihodných výrokov a činov bola vydaná 198-krát, Caesarove komentáre sa dočkali 189 vydání; príbehy Alexandra Veľkého od rímskeho dejepisca Quinta Curtia Rufusa vytlačili v 179 vydaniach; ďalej čo do počtu vydání nasleduje najplodnejší rímsky historik Cornelius Tacitus (*Germania, Annales, Historiae*), ako aj Titus Livius a Lucius Florus. Spomínaných antických autorov možno nájsť aj medzi odporúčanými autormi v jezuitskom študijnom programe Ratio Stadorum z roku 1586.⁶

O význame Caesara svedčí množstvo tlačou vydaných prác.⁷ Medzi klasickými antickými autormi osobitné miesto patrí Polybiosovi. V rozpätí rokov 1450–1700 boli jeho diela vydané 36-krát, rovnú polovicu tvoria grécko-latinské tituly, druhú polovicu francúzske, anglické a talianske preklady, pričom 21 vydání pripadá na 16. storočie.⁸ Medzi obdivovateľov Polybiosia patril aj Justus Lipsius, ktorý roku 1595 opatril komentárom vybrané časti jeho knihy a vydal ich pod názvom *De militia Romana*.⁹ Medzi Lipsiových poslucháčov na leidskej univerzite patril slávny vojvodca Móric Oranžský, ktorý prácu svojho učiteľa využil pri uskutočňovaní vojenských reforiem.

2. VYHODNOTENIE VOJENSKOVEDNÝCH TLAČÍ NACHÁDZAJÚCICH SA V UHORSKÝCH KNIŽNIČNÝCH INVENTÁROCH

Z vyhodnotenia vojenskovedných tlači nachádzajúcich sa v uhorských knižničných inventároch a z rozboru takmer 600 knižných či knižničných inventárov, ktoré obsahujú viac než 2 000 knižných jednotiek z obdobia raného novoveku, vyplýva, že sa v nich nachádza dovedna 309 kníh s vojenskovednou tematikou.¹⁰ Presnejšie povedané – 305 tlačených kníh a 4 rukopisy. Z nich sa predbežne 209 (67,6 %) podarilo naprosto či takmer s určitosťou identifikovať, v 23 prípadoch (7,4 %) je identifikácia neistá, zostávajúcich 77 položiek (25 %) zostalo neidentifikovaných z dôvodu neúplných údajov o titule.

⁴Cituje Schmidtchen 1990, s. 294.

⁵Cituje Webb 1965, s. 9.

⁶Podrobnejšie sa týmito otázkami zaoberá Burke 1966, s. 135-152.

⁷Bližšie pozri Webb 1965, s. 7-11. Caesarove komentáre rozoberá Jähns I., s. 69-80.

⁸Burke 1966, s. 143-145; Reynolds 1953. 417-492. Vojenské hodnotenie v 18. storočí pozri CHBD 1C. XXV.

⁹*De militia Romana libri quinque. Commentarius ad Polybium.* Antwerpen, 1598.

¹⁰Musíme zdôrazniť, že v našom rozbere sa venujeme výlučne vojenským prácam, ktoré sú podchytené vo vydaných knižničných súpisoch. Výpočet publikácií, ktoré sme prezreli, pozri na konci štúdie pod položkou Adattár XVI-XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez.

Vojenská história

Pod 309 položkami je zahrnutých prinajmenej 134 titulov, čo znamená, že minimálne s rovnakým počtom vojenských teoretických prác možno počítať v Uhorsku (vrátane Sedmohradska) v 16. – 17. storočí.¹¹ Knižné súpisy svedčia o tom, že do uhorských knižných zbierok sa postupne dostávali najvýznamnejšie diela európskej vojenskovednej odbornej literatúry a že aj u nás v Uhorsku sa pozorne sledovali výsledky vojenského vývoja.¹²

Historické okolnosti, vo Viedni sídliači panovnícky dvor, nízky počet dvorov uhorských aristokratov, nerovnomerný vývoj v rámci habsburskej monarchie, nerozvinutá univerzitná a vysokoškolská sieť, primálny trh pre doma vydané či v maďarčine písané vojenskovedné tlače – to všetko boli dôvody, prečo sa v Uhorsku požiadavky a nároky v tomto smere uspokojovali importom diel vytlačených v cudzine.

Naprotá väčšina vojenskovedných diel nachádzajúcich sa v uhorských knižniciach, čo do doby vzniku a časového zaradenia, spadá do obdobia novoveku: zo 16. storočia je 63 položiek, zo 17. storočia pochádza 128 položiek a v 18. storočí vzniklo 5 kníh. V knižných súpisoch figuruje 9 diel od starovekých autorov (v rámci 40 položiek), stredoveké diela reprezentuje iba jediné dielo, a to *Taktika* od byzantského cisára Leona Múdreho, ktoré sa však nachádzalo až v 5 knižniciach. V súpisoch sa najčastejšie vyskytujú títo autori: Hugo Grotius (21 položiek), Vegetius (18 položiek), Justus Lipsius (15 položiek), Georg Andreas Böckler (8 položiek), Joseph Furtenbach (8 položiek).

Jazyková štruktúra vojenskej literatúry odzrkadľuje domáce (uhorské) kultúrne pomery. V súlade s dominanciou latinčiny v uhorskej spoločnosti je aj jazykom väčšiny vojenskovedných prác latinčina (96 položiek). Etnické zloženie miest s prevládajúcim nemeckým živlom sa prejavilo v značnom záujme o knihy vytlačené v nemeckom jazyku (76 položiek), významní aristokrati, respektíve majetnejší šľachtickí majitelia knižných zbierok popri latinských prácach vlastnili aj knižné militárie v talianskom (50 položiek) a vo francúzskom jazyku (13 položiek). Tento stav sa podstatne líšil od situácie v Poľsku, kde poľskí autori sami napísali, respektíve preložili z iných jazykov mnoho odborných vojenskovedných publikácií.¹³

Vojenskovedné práce zachytené v knižných súpisoch možno čo do tematiky rozčleniť do troch skupín: v prvej, počtom najobsiahlejšej, sú práce venované fortifikačnej architektúre a technike, obliehaniu pevností a delostrelecko-pyrotechnickým otázkam (134 položiek); v druhej skupine nachádzame práce teoretického charakteru, zaoberajúce sa napríklad taktikou, organizáciou vojsk (68 položiek); tretiu skupinu tvoria práce súvisiace s právnymi otázkami širokej škály vojenstva vrátane vojenských predpisov a poriadkov (54 položiek). Okrem toho sa niekoľko diel venuje výstroju a výzbroji pechoty a jazdectva, ovládaniu a používaniu zbraní, vojenskému lekárstvu, vojenskej matematike a podobne. Prevažnosť prác uvedených v prvej skupine nepochybne vyplýva z európskeho vývoja vojenstva a osobitostí uhorských pomerov.

Od polovice 15. storočia nastali základné kvalitatívne zmeny vo vývoji delostrelectva a na základe toho aj v pevnostnom staviteľstve. V tejto premene zohrala rozhodujúcu úlohu vojenská

¹¹Nižšie uvedené údaje o jednotlivých tituloch a ich tematickom zameraní nemožno považovať za konečné. Uverejňujeme ich najmä preto, lebo aj napriek istej neúplnosti, vypovedajú o kvantite a podiele vojenskovednej literatúry v Uhorsku.

¹²Aj najnovšie výsledky výskumu vojenskej historiografie naďalej potvrdzujú, že v druhej polovici 16. storočia aj Uhorsko sa vďaka Habsburgovcom v oblasti vojenstva stalo súčasťou prebiehajúceho procesu tzv. revolúcie vojenstva, pre ktoré boli charakteristické tieto faktory: početný nárast vojsk, rozšírenie ručných palných zbraní a uplatňovanie nového talianskeho fortifikačného staviteľstva. Pozri Kelenik 1988 a Kelenik 1991.

¹³Roku 1547 bola prvý raz preložená z taliančiny do poľštiny, vtedy už čiastočne zastaraná práca *delostrelecké tajomstvá*, určené rytierom. Marcin Bielski (†1575) roku 1569 vydal tlačou v Krakove vojenskú príručku zaoberajúcu sa aj delostrelectvom. Roku 1599 bola po poľsky tlačou vydaná všeobecná vojenská príručka, ktorú napísal Stanisław Laski (†1550). Napokon by sme chceli poukázať na autora vynikajúcej poľskej práce o delostrelectve Kazimierza Siemienowicza (†1651), známeho aj v Uhorsku, ako aj na Adama Freitaga, ktorý sa preslávil svojou prácou o fortifikáciách.

výprava francúzskeho kráľa Karola VIII. do Talianska v rokoch 1494 – 1495.¹⁴ Počas nej francúzske obliehacie delostrelectvo, ktoré bolo omnoho mobilnejšie i technicky vyspelejšie, než tomu bolo dovtedy, rad za radom dokázalo dobyť aj najsilnejšie hrady a pevnosti na Apeninskom polostrove.¹⁵ Talianski vojenski inžinieri však v relatívne krátkom čase (za pár desaťročí) vyvinuli a uplatnili nový spôsob výstavby hradov a pevností. Ranú podobu tohto spôsobu po čase pomenovali ako starotaliansky, neskoršiu podobu zasa ako novotaliansky systém.¹⁶ Tento systém, aj napriek istým nedostatkom, sa po roku 1530 rýchlo rozšíril po Európe a talianski stavitelia v 16. storočí dominovali v realizácii výstavby pevností.¹⁷

Tento takpovediac taliansky monopol však na prelome 16. – 17. storočia zanikol, a to predovšetkým pod vplyvom španielsko-nizozemskej vojny (1566 – 1648), typickej množstvom obliehaní vo vojnách v priebehu 17. storočia stavitel'ov. Aj oni sa však takmer bez výnimky opierali o základy, ktoré vytvorili Taliani, čo platí aj v prípade dvoch najvplyvnejších pevnostných stavitel'ov z konca 17. storočia francúzskeho maršala Vaubana a Nizozemca Coehoorna.¹⁸

Rýchlo sa rozvíjajúce fortifikačné stavitel'stvo malo veľký vplyv na delostrelectvo a najmä na obliehaciu techniku. Ved' medzi týmito disciplínami bol nielen úzky vzťah, ale sa aj navzájom intenzívne ovplyvňovali. Nie náhodou sa preto mnoho odborných prác o fortifikáciách zaoberalo delostrelectvom a obliehacou technikou, čo platí aj obrátene. V oblasti delostrelectva sa zlepšila lejárská technológia, kvalita pušného prachu, presnosť strel'by a celková mobilita, aby sme spomenuli len tie najdôležitejšie faktory.¹⁹ Roku 1526 bola napríklad v Benátkach zriadená delostrelecká škola.²⁰ V obliehacej technike sa popri objavení mînerstva najpodstatnejším faktorom stala čoraz intenzívnejšia organizovanosť a systematickosť (v ich rámci aj delostrelectva), čo výrazne znásobilo bojovú silu príslušných vojenských jednotiek. Vrchol tohto procesu predstavuje pôsobenie maršala Vaubana.²¹

Všetky spomínané veľkolepé zmeny sprevádzal nárast odbornej literatúry. Príčinou zvyšujúceho sa počtu odborných príručiek bola aj skutočnosť, že súbor troch disciplín – fortifikačného stavitel'stva, obliehacej techniky a delostrelectva – si od vojakov vyžadoval maximálnu odbornú pripravenosť a osvojenie si širokej škály poznatkov v rámci spomínaných troch disciplín vcelku, no aj jednotlivu. Podstatná časť vedomostí – popri vždy neopomenuteľnej praxi – sa dala najúčinnejšie a najrýchlejšie získať práve z odbornej literatúry.²² Spomínané tri oblasti predstavovali v danej dobe tzv. špičkovú technológiu, takže sa aj dostali na výslnie zvyšujúceho sa záujmu.

¹⁴Taylor 1973, 129-133; Duffy 1979, 8; Parker 1988, 28-29.

¹⁵Schmidtchen 1977, 141-143; Duffy 1979, 8, 13. Vo februári 1495 vojská Karola VIII. obkľúčili významnú pevnosť Monte San Giovanni pri Neapole. Francúzski delostrelci za osem hodín paľby prerazili hradby, takže pechota vzápätí obsadila pevnosť, ktorá odolávala útokom sedem rokov. Duffy 1979, 9-11.

¹⁶O výstavbe pevností, obliehacej techniky a delostrelectve v 16. – 17. storočí pozri Domokos 1986.

¹⁷Například roku 1543 sto talianskych stavitel'ov pracovalo na opevňovaní Luxemburgu (Duffy 1979, 41, 45.); Antverpskú citadelu vybudoval Paciotto da Urbino roku 1567 (Zastrow 1839, 54.).

¹⁸Zastrow 1839, 137-138.

¹⁹Pozri poznámku č. 15.

²⁰Duffy 1979; 14.

²¹Zastrow 1839; 209-222, 231-244.

²²Na tomto mieste považujeme za potrebné poznamenať, že na projektovanie pevností boli potrebné geometrické a matematické vedomosti. Na úlohu prírodných vied a matematických vedomostí vo vojenstve ako prvý v Uhorsku poukázal Ján Čere z Apácu (Apáczai Csere János), absolvent štúdia na honských univerzitách, a to roku 1653 vo svojej habilitačnej prednáške na Akadémii v Albe Iulia (Gyulafehérvár): „A matematika fontosságából érthetjük meg azt is, hogy manapság Francia- és Angolországban, Dániában, Lengyel-, Olasz-, Magyar- és Erdélyországban nem viselnek háborút német katonák nélkül, mert bizony azok a matematikai tudományokban mindenkit túlszárnyalnak. Ezért van az, hogy Németország napról napra mindenféle új fegyvert szerkeszt.“ Apáczai Csere János: A bölcsesség tanulásáról. In: Magyar gondolkodók XVII. század. Vál. és s. a. r. Tarnóc Márton. Budapest, 1979, s. 618.

Už sme spomenuli, že tematickú skladbu vojensko-odbornej literatúry v našich historických knižniciach ovplyvnila špecifická situácia vtedajšieho Uhorska. Po dobytí Budína (roku 1541) si Osmani podmanili tretinu uhorského územia. V druhej polovici 16. storočia sa v priamych bitkách prejavovala taktická prevaha osmanského vojska, čo súviselo aj s tým, že v boji im nedokázali čeliť adekvátne kresťanské poľné armády, takže opätovné osmanské útoky mohla zastaviť len súvislá viacseďová a viacstupňovitá pevnostná sieť.²³ Táto veľkolepá pevnostná výstavba však popri určujúcich strategických, vojenskoorganizačných a finančných otázkach nastoľovala aj viacero technických problémov. Vzhľadom na citeľný nedostatok domácich odborne vyspelých staviteľov, murárov a kamenárov povolala viedenská Dvorská vojnová rada na pomoc talianskych vojenských inžinierov. V druhej polovici 16. storočia – s výnimkou Daniela Speckleho – boli všetci pevnostní stavitelia iba Taliani.²⁴ Prebiehajúca intenzívna výstavba pevností sa však v 17. storočí spomalila a ustrnula, a až na niekoľko výnimiek sa nové pevnosti nestavali.²⁵

Na obranu proti Osmanom bolo potrebné všetky hrady vybaviť náležitou výzbrojou, predovšetkým palnými zbraňami. Spočiatku boli v prevahe najmä delá, postupom času vzrastala úloha ručných palných zbraní.²⁶ Odvetvie delostreleckej výroby, do ktorého patrili delolejárstvo, výroba pušného prachu, ohnivých striel a rozličných typov nábojov, si vyžadovalo čoraz väčšiu odbornosť a majstrovstvo.²⁷ V tejto oblasti sa presadili najmä Nemci.²⁸ Na tomto mieste treba ďalej spomenúť, že hrady a pevnosti bolo potrebné brániť pred útokmi Osmanov, respektíve ak padli, bolo ich nutné znova dobýjať. To si vyžadovalo pripravených veliteľov, disponujúcich praktickými skúsenosťami. Väčšina z nich bola taktiež z cudziny.

Na základe načrtnutého prehľadu by sa dalo predpokladať, že v skladbe súdobej vojenskej literatúry v Uhorsku budú v 16. storočí prevažovať odborné fortifikačné príručky talianskych autorov, a iba zopár ich bude zo 17. storočia. Skutočnosť je však opačná.²⁹ Spomedzi nepatrného počtu talianskych prác, ktoré sa dostali do Uhorska a boli tu aj známe, patrí primát spoločnej knihe Jacopa Castriotta a Girolama Maggiho, ktorá bola roku 1564 vydaná tlačou v Benátkach.³⁰ Časť o opevňovaní napísal Castriotto, kým Maggi prácu doplnil ilustráciami príkladov prevzatých od klasických autorov. Dielo týchto dvoch talianskych architektov patrí do prúdu tzv. starotalianskeho systému či smeru.³¹ Táto technológia bola vzorom pre takmer všetky novopostavené či prestavené pevnosti v Uhorsku v druhej polovici 16. storočia.³² Na základe dostupných údajov však nevieme jednoznačne potvrdiť, či a v akej miere sa pri tom prejavil konkrétny Castriottov vplyv.

Chronologicky nasleduje Girolamo Cataneo, od ktorého sa v súpisoch vyskytujú hneď dve práce. Prvá bola vydaná roku 1571 v Brescii, druhá, vydaná roku 1584 taktiež tam, obsahuje aj prvú prácu.³³ Jej predmetom je predovšetkým problematika obliehacej techniky a poľných

²³Perjés 1967, s. 360-364.

²⁴O talianskych pevnostných staviteľoch v Uhorsku pozri Pataki 1931, s. 98-132. Túto skutočnosť dokumentuje aj množstvo údajov vo viedenskom Vojenskom archíve (Kriegsarchiv).

²⁵Ide o prestavbu Leopoldova, Rábu (Győr), Komárna, Alba Iulia (Gyulafehérvár).

²⁶Kelenik 1988, s. 484-490.

²⁷K téme všeobecne pozri Dollecsek 1887; Schmidtchen 1977.

²⁸Pozri Iványi 1928, s. 422-423. Ako dobrý príklad slúžia aj rozmanité hradné inventáre, v ktorých sú občas menom spomenutí aj príslušní delolejáři.

²⁹Problematickým bodom nášho skúmania je to, že vieme síce, kedy príslušné knižné dielo zapísali do zoznamu, nevieme však, kedy sa dostalo do Uhorska. O čosi jednoduchšia je situácia s knižnými titulmi zo 17. storočia.

³⁰Della fortificazione della citta ... Venence, 1564. (Pozri Zsámboky, s. 355-356). Zastrow 1839, 51; Jähns I., 819.

³¹Zastrow 1839, 51; De la Croix 1963, 41-42.

³²K tomu pozri Domokos, Kézirat (rukopis).

³³Nuovo ragionamento del fabbricar le fortezze. Brescia, 1571. (Pozri Magánkönyvtárak 2, s. 50.) Dell'arte militari libri cinque. Brescia, 1584. (Pozri Lesestoffe 1., s. 306., Bibliotheca Zriniana, č. 229-230., zachovaný titul, Brescia, z roku 1608). Posledne spomínaný titul sa nachádza aj v diele Libro nuovo di fortificare. Brescia, 1564. Jähns I., 819.

fortifikácií, a len v menšej miere pevnostné staveľstvo. Cataneo sa už považuje za predstaviteľov neskoršieho, rozvinutejšieho tzv. novotalianskeho smeru, ktorý v mnohom modifikoval pôdorys pevností, čím výrazne prispel k zdokonaleniu obranných schopností.³⁴

Pozornosť si ďalej zasluhuje Francesco de Marchi, ktorý sa považuje za zakladateľa a prvého predstaviteľa tzv. novotalianskeho smeru. Jeho práce, ktoré napísal v rokoch 1542 – 1565, boli však vydané tlačou až roku 1599, takže jeho vplyv sa v odbornej literatúre prejavil s istým oneskorením.³⁵ V praxi sa však nové staveľské postupy presadzovali omnoho rýchlejšie a účinnejšie vďaka mobilite a konferenčnej výmene skúseností.³⁶ Vo viedenskom Vojenskom archíve (Kriegsarchiv) sa zachovalo viacero údajov o tom, že v Uhorsku pôsobiaci taliansky vojenský inžinieri pomerne často cestovali do vlasti.³⁷

Spomedzi vojenskoodborných prác zo 16. storočia treba spomenúť aj dve nemecké diela. Na začiatku storočia pôsobil preslávený maliar Albrecht Dürer, ktorý roku 1527 vydal traktát propagujúci okrúhly rondelový štýl pevnostného staveľstva.³⁸ Dürer nespomína vtedy sa rodiači efektívnejší taliansky model azda aj preto, lebo talianski staveľskí majstri len testovali nové postupy a modely, nepísali však o nich, takže v zahraničí sa o nich vlastne takmer nevedelo.³⁹ Na konci 16. storočia sa preslávil štrasburský rodák Daniel Speckle.⁴⁰ Z doposiaľ spomínaných autorov je vlastne jediný, o ktorom bezpečne vieme, že navštívil Uhorsko a podieľal sa na výstavbe tamajších hradov. V svojom diele osobitne spomína aj Ráb (Győr) a Komárno, hodnotí ich pôdorysné usporiadanie.⁴¹ Speckleho význam a prínos spočíva v tom, že priekopnícky vylepšil taliansky štýl, odstránil jeho nedostatky, čím predznamenal vývoj fortifikačného staveľstva v 17. storočí.⁴²

Na prelome 16. – 17. storočia sa zároveň zapísali do povedomia traja francúzski stavitelia: Claude Flamand, Jean Errard de Bar-le-Duc a Jacques Perret. Dvaja posledne spomenutí napísali svoje práce ešte na konci 16. storočia, no do Zrúnskeho knižnice (Bibliotheca Zriniana) sa dostali iba ich vydania zo začiatku 17. storočia.⁴³

³⁴Na tomto mieste je treba spomenúť aj Alessandra Capobianca, ktorý v závere svojho delostreleckého traktátu venoval jednu kapitolu aj stavbe fortifikácií: *Corona e palma militare di artigleria et fortificationi*. Venecia, 1598. (Pozri Bibliotheca Zriniana, 246-247.). Jähns I., 848.

³⁵*Della architettura militare*. Brescia, 1599. (Pozri Bibliotheca Zriniana, exemplár č. 227). Zastrow 1839, 52.; De la Croix 1963, 42. Podľa Jähnsa boli Marchiho kresby známe vo verejnosti ešte pred samotným knižným vydaním diela Jähns I. 1889, 804-805.

³⁶Hale 1965, 473-474; Duffy 1979, 34.

³⁷Napríklad v decembri 1560 dostal Pietro Feraboscho povolenie na vycestovanie (pas) do Talianska (ÖStA KA HKR Prot. Reg. 141. fol. 62. no.639.); alebo 19. marca 1569 sa s obdobnou žiadosťou o vycestovanie obrátil na Dvorskú vojnovú radu vo Viedni Francesco Theobaldi (Tamže, HKR Prot. Exp. zv. 149, fol. 24.), Pozri aj Pataki 1931, s. 118-119.

³⁸*Etlische vnderricht zu befestigung der Stett, Schloß vnd flecken*. Nürnberg, 1527. (Pozri Zsámboky č. 128. Vydanie z roku 1535 v Paríži, latinský preklad, ktorého autorom je Camerarius latin fordításában). Jähns I., 783-791.

³⁹Podľa De la Croix 1963, s. 38: „While the literature on the subject was lagging, the new fortification method was tried and retried in practical applications, especially after the sack of Rome, when fortress building activity was greatly accelerated. It was as if the military authors wanted to be sure that the new system actually worked before they flung themselves into the task of publicizing and discussing its virtues and shortcomings.“

⁴⁰*Architectura Von Vestungen*. Strassburg, 1589. (Pozri Magánkönyvtárak 2. 314.; Bibliotheca Zriniana č. 229., zachovaný exemplár, Strassburg, 1608, pozri Lesestoffe 2. 173.) Jähns I., 822-831.; Pollak 1991, 94.; Zastrow 1839, 57-77.

⁴¹Storno 1941.

⁴²Duffy 1979, 55-57.

⁴³Flamand: *Le guide des fortifications et conduite militaire pour bien se defendre*. Mömpelgard, 1597. (Pozri Lesestoffe 2. 174.) Z latinsky písanej poznámky (*De fortificationibus, et militaris disciplina ...*) možno usudzovať na nemecký preklad: *Gründtlicher Vnderricht von Auffrichtung vnd Erbauung der Vestungen ... sodann Kriegsdisciplin von Belägerungen ...* Basel, 1612. Jähns I., 835-837. Errard Bar-le-Duc, Jean: *Fortificatio, das ist künstliche und wolgegründigte Demonstration und Erweisung, ...* Frankfurt, 1604 (prvé vydanie Paríž, 1600, pozri Bibliotheca Zriniana č. 245). Zastrow 1839, 110-111; Jähns I., 832-835. Perret, Jacques: *Architectura et Perspectiva. ...* Oppenheim, 1613 (pvé vydanie Paríž, 1594. Pozri Bibliotheca Zriniana č. 245-246. zachovaný exemplár, Lesestoffe 2. 173). Errard bol vlastne prvým francúzskym autorom fortifikačného traktátu, ktorý položil základy francúzskeho vojenského inžinierstva v 17. storočí. Perretova práca má predovšetkým praktický charakter, nevyznačuje sa takmer žiadnymi novinkami.

Už sme spomínali, že v 17. storočí sa popri Talianoch presadili aj vojenský inžinieri iných národností. Potvrďuje to aj náš rozbor skladby knižných diel nachádzajúcich sa v historických knižniciach niekdajšieho Uhorska. Stretávame sa len s tromi Talianmi, v chronologickom slede je to: Pietro Sardi,⁴⁴ Francesco Tensi⁴⁵ a Pietro Paolo Floriani.⁴⁶

Musíme konštatovať, že v porovnaní so svojimi predchodcami len nepatrne poznačili súvekú fortifikačné staviteľstvo, pričom sa v ich predstavách badateľne odzrkadlil nizozemský vplyv.

Nizozemské pevnostné staviteľstvo, ako sme už konštatovali, sa zrodilo v období dlhej protišpanielskej vojny za nezávislosť. K jeho charakteristickým črtám patria miestne prírodnofyzikálne danosti, a to najmä pôdne a hydrologické faktory. V našich knižničných súpisoch sa nachádzajú títo odborníci: Adam Freitag, Menno van Coehoorn, Simon Stevin, Gerhard Melder, Andreas Cellarins a Hendrik Ruse. Najmä prví dvaja si zasluhujú osobitnú zmienku.

Adam Freitag v svojom mimoriadne populárnom diele zhrnul všetky dovtedajšie výsledky nizozemskej fortifikačnej školy a sprístupnil ich širokej verejnosti, predovšetkým v nemeckej jazykovej oblasti.⁴⁷ Stavebný štýl propagovaný Freitagom však už na konci 17. storočia, v ktorom sa odohrával rad vojen proti Francúzsku, už plne nezodpovedal očakávaniam ani požiadavkám doby. A práve vtedy vystúpil na scénu Coehoorn, ktorý vytušil možný smer ďalších zmien a skĺbil prednosti tradičného nizozemského štýlu s progresívnymi modelmi francúzskeho staviteľstva. Inšpiroval sa hlavne prácami Vaubana, no v mnohom čerpal aj z námetov Speckleho.⁴⁸ Takto zosnovaný novonizozemský fortifikačný systém sa osvedčil v odolávaní a zastavení francúzskych útokov.

Gerhard Melder⁴⁹ a Hendrik Ruse⁵⁰ sa stali známi aj vďaka dišputám o otázkach vojenskej architektúry. Tieto diskusie vydané tlačou ukazujú, že verejnosť sa živo zaujímala o túto problematiku.⁵¹

⁴⁴Discorso sopra la necessita et utilita dell'architettura militare ... Venezia (Benátky) 1618. (Pozri Bibliotheca Zriniana č. 236-237, zachovaný exemplár, Benátky, vydanie z roku 1642). Jähns II., 1098-99.; Duffy 1979, 34; Pollak 1991, 88-91.

⁴⁵La fortificatione, guardia, difesa et espugnatione delle fortezze, ... Venezia, 1624. (Pozri Magánkönyvtárak 2. 43.; Bibliotheca Zriniana č. 228. zachovaný exemplár, Benátky, vydanie z roku 1630. évi kiadás). Tensini opevňoval mestá Crema, Bergamo, Pescara a cotadela vo Verone. K tomu pozri Jähns II., 1098.; De la Croix 1963, 44.; Pollak 1991, 107-109.

⁴⁶Diffesa et offesa delle piazze. Macerata, 1630. (Pozri Magánkönyvtárak 2. 43.) Floriani sa preslávil pri opevňovaní mesta La Valetta. Zastrow 1839, 53.; Jähns II. 1376.; De la Croix 1963, 44; Pollak 1991, 44-45.

⁴⁷Architectura militaris nova et aucta, Oder Neue vermehrte fortification von Regular Vestungen, ... Leiden, 1630 (Pozri Magánkönyvtárak 2. 43., 315.; Bibliotheca Zriniana č. 358, zachovaný exemplár, Leiden, vydaný roku 1635). Zastrow 1839, 79-84; Jähns II., 1111-14; Nowak 1976, 52; Duffy 1979, 91; Pollak 1991, 48-51.

⁴⁸Nieuwe Vestingbouw op en natte of lage horisont, ... Leeuwarden, 1685. (Erdélyi könyvesházak 3. 112. Haag, vydanie z roku 1706). Spomedzi Coehoornom vybudovaných pevností možno ako príklad uviesť Bergen-op-Zoom, Namur a Coevorden. Pozri Zastrow 1839, 184-204; Jähns II., 1382-91; Duffy 1985, 63; Pollak 1991, 18-19.

⁴⁹Melder, G.: Korte en klare instructie van regulare en irregulare fortificatie, ... Utrecht, 1658. (Pozri Bibliotheca Zriniana č. 231) ako príloha k dielu Ruseho. Zastrow 1839, 86.; Jähns II., 1339-41.

⁵⁰Ruse, Hendrik, Baron von Rysenstein: Praxis fortificatoriae oder Kunst-gründige Anweisung, ... Osnabrück, 1664. (Lesestoffe 1., 305. nemecký preklad, prvé holandské vydanie, Amsterdam, 1654.). Zastrow 1839, 86; Jähns II., 1338-41; Römelingh 1973.; Pollak 1991, 87.

⁵¹Stevinova práca (Steckten-Bouwing) bola prvýkrát vydaná v Leidene v roku 1594. V súpise figuruje nemecký preklad (Festung Bawung das ist kurze und eygentliche Beschreibung wie man Festungen bawen) vydaný vo Frankfurtu roku 1608 a 1623 (Pozri Magánkönyvtárak 1, 166.). Jähns I., 839-842.; Sarton 1934.; Duffy 1979, 61, 81, 91; Pollak 1991, 100. Cellariusovo dielo (Architectura militaris oder gründtliche Underweisung ...) prvýkrát vyšlo roku 1645 v Amsterdame (Pozri Bibliotheca Zriniana č. 228. zachovaný exemplár, tamže, vydanie z roku 1656. Lesestoffe 2., 173.). Jähns II., 1125.; Duffy 1979, 91; Pollak 1991, 16.

V 17. storočí sa francúzska-fortifikačná škola síce výrazne zaskvela, no vo fondoch našich historických knižníc sa nachádzajú iba jej dvaja, nevelmi významní predstavitelia: Georges Fourrier⁵² a Allain Manesson – Mallet.⁵³

Omnoho početnejšie sú doložení nemeckí pevnostní stavitelia. Popri spomínanom Speckle nachádzame takmer všetky významné osobnosti zo 17. a začiatku 18. storočia: Ernst Friedrich Baron von Borgsdorf, Georg Andreas Böckler, Wilhelm Dilich, Matthias Dögen, Joseph Furtenbach Sen., Johann Sebastian Gruber, Christoph Heideman, Christoph Nottmangel, Johann Georg Pascha, Johann Bernhard Scheiter, Wendelin Schildknecht, Leonhard Christoph Sturm.⁵⁴

Ich počet nepochybne súvisí s dominanciou habsburskej moci a s nemeckým všestranným (politickým, hospodárskym, kultúrnym, vojenským) vplyvom, ktorý sa prejavoval aj vo vtedajšom Uhorsku. V danej oblasti sa však vplyv spomínaných autorov prejavil značne nerovnomerne.

V priebehu 17. storočia sa svojimi prácami zaskveli Dilich⁵⁵ a Dögen.⁵⁶ Obidvaja vychádzali z dovtedajších talianskych tradícií a zo skúseností súvekých nizozemských súčasníkov. Vplyv ich diela sa výrazne prejavil v nemeckom fortifikačnom staviteľstve. Scheiter sa osobne zúčastnil na povestnom dobýjaní pevnosti Candia a tam získané bohaté skúsenosti z opevňovacej i obliehacej techniky zúročil pri koncipovaní svojho diela.⁵⁷

Borgsdorff⁵⁸ a Sturm⁵⁹ rovnako ako Melder a Ruse pôsobili v 18. storočí a pozornosť si zaslужujú vďaka vzájomným dišputám, z ktorých vzišli aj ďalšie, nami neuvádzané knihy. Istý

⁵²Traité des Fortifications ou architecture militaire ... Paris, 1661. (Pozri Magánkönyvtárak 2., 158.). Jähns II., 1338-39; Duffy 1979, 136; Pollak 1991, 46.

⁵³Kriegsarbeit oder neuer Festungsbau. Amsterdam, 1672. (Pozri Magánkönyvtárak 2., 172.). Hoci záznam o titule sa zhoduje s francúzskym vydaním (Architectura militaris — Architecture militaire), pripojená poznámka „germanice“ dokazuje, že ide o nemecký preklad pôvodného francúzskeho titulu (Les Travaux de Mars ou l'art de la guerre. Paris, 1671-1672) Jähns II., 1344; Duffy 1979, 129; Pollak 1991, 69.

⁵⁴Böckler napísal dobrú príručku Manuale architecturae militaris, Oder Handbüchlein über die Fortification. Frankfurt a.M., 1659. (Pozri Magánkönyvtárak 2. 172. [dvakrát], 322; Erdélyi könyvesházak 3., 113, 249). Jähns II., 1123-24, 1344. Až osem zmienok v knižničných súpisoch svedčí o veľkej popularite tejto práce.

Furtenbach iba predstavil situáciu vo vojenskom inžinierstve bez hlbších prínosov či myšlienok: Architectura universalis das ist Von Kriegs-, Statt- vnd Wasser Gebäuen. Ulm, 1635. (Pozri Magánkönyvtárak 2., 314; Lesestoffe 1., 349.). Jähns II., 1001, 1115. V ďalšej obsiahlej práci sa venoval hviezdicovým fortifikáciám Mannhaffer Kunstspiegel. Augsburg, 1663. (Pozri Magánkönyvtárak 2., 315.). Jähns II. 1002, 1342-43.

Gruber stručne predstavil fortifikačné staviteľstvo a delostrelectvo: Neue und Gründliche Mathematische Friedens- und Kriegs-Schule. Nürnberg, 1697, 1702, 1705 (Pozri Erdélyi könyvesházak 3., 113). Jähns II., 1230.

Heidemannova práca vychádzala z diela Speckleho a niesla názov Architectura militaris oder Anleitung starcke Vöstungen zu bawen ... München, 1664. (Pozri Magánkönyvtárak 2., 118, 156). Jähns II., 1343.

Nottmangel vydal prácu Manuale fortificatorum, oder kurztes Handbüchlein von der Vestungs-Bawkunst. Wittenberg, 1656. (Pozri Magánkönyvtárak 2., 173, Bibliotheca Zriniana č. 230-231). Jähns II., 1341.

Paschova práca mala názov Florilegium Fortificatorum Tripartitum, Oder Kurtze ... Anweisung zu der ... Krieges-Bau-Kunst. Halle und Leipzig, 1662. (Bibliotheca Zriniana č. 230.). Jähns II., 1131, 1342.

Schildknecht sa opieral o dielo Freitag, jeho práca má názov Harmonia In Fortalitiis construendis, defendendis et oppugnandis. Das ist Eine einstimmige gründliche und ausführliche Beschreibung Vestungen zu bawen. Stettin, 1652. (Pozri Magánkönyvtárak 2., 173). Jähns II., 1143-47, 1336-38.

⁵⁵Peribologia oder Bericht Wilhelmi Dilichy Hist: von Vestungs-gebewen. Frankfurt, 1640. (Pozri Magánkönyvtárak 1., 165.) Zastrow 1839, 88; Jähns II., 1118; Pollak 1991, 25.

⁵⁶Architectura militaris moderna Theoria et Praxis. Amsterdam, 1647, 1656, majd Leiden, 1670 (po latinsky), resp. Architecture militaire moderne (po francúzsky), Amsterdam, 1648, 1658. (Pozri Magánkönyvtárak 2., 118; Erdélyi könyvesházak 3., 75, Bibliotheca Zriniana č. 229. zachovaný exemplár z roku 1647 vydaný v Amsterdame; Lesestoffe 2., 173). Jähns II., 1128-31; Pollak 1991, 28.

⁵⁷Novissima praxis militaris Oder Neu-Vermehrte und Verstärckte Vestungs-Baw- und Krieges Schuel. Braunschweig, 1672. (Pozri Magánkönyvtárak 2., 118). Jähns II., 1348-50.

⁵⁸Neu Triumphirende Fortification Auff allerley Situationen defensive und offensive zu gebrauchen. Viedeň, 1703. Ide o prepracované vydanie práce Georga Rimplera, ktorý padol počas útoku Osmanov na Viedeň roku 1683. (Erdélyi könyvesházak 3., 112), Zastrow 1839, 100; Jähns II., 1380-81. Sturmova dišputa má názov Defensions-Echo ... Oder: Erläuterung Über einige an Herrn Georg Rimplern befestigte Festung angemerkte Schwachheiten: Contra... Leonhard Christoph Sturm. Wien, 1704.

⁵⁹Jähns II., 1703-1707.

deficit autorov vojenskovedných prác z 18. storočia vyplýva z viacerých okolností. Dôvodom bolo jednak to, že vojenská odborná príprava sa preniesla do pôsobnosti špeciálnych (vojenských) škôl, jednak to, že po skončení stavovského povstania Františka II. Rákociho (1711) nastalo pomerne dlhé mierové obdobie, v ktorom poklesol záujem o túto tému. V neposlednom rade nemožno opomenúť, že z tohto obdobia sa nám zachovalo len málo súdobých knižničných súpisov.

Výslovné a výlučne obliehacou technikou sa zaoberajú iba dve práce. Pietro Paolo Floriani sa vo svojom traktáte opieral o taliansku odbornú literatúru, ovplyvnenú nizozemským vplyvom.⁶⁰ Fancúz Goulon si začal osvojovať vedomosti pri dobýjaní Candie, takže keď v 18. storočí vyšlo jeho dielo tlačou, mal už ohromné skúsenosti. Na taktiku pevnostného boja mal čiastočne odlišný názor ako maršal Vauban, no najviac sa jeho názory akceptovali v mínerskej bojovej činnosti.⁶¹

To, čo talianski staviteľskí majstri predstavovali v oblasti pevnostného staviteľstva, to zasa v delostrelectve znamenali Nemci, respektíve neskôr Francúzi. Taliani sa v oblasti delostrelectva zväčša len prispôbovali európskemu trendu. Z tohto hľadiska je zaujímavé, že v našich knižničných súpisoch nachádzame pomerne mnoho nemeckých autorov, vyskytujú sa však dvaja Španieli, dvaja Francúzi, jeden Poliak a Talian.

Hneď dve práce o delostrelectve pochádzajú zo začiatku 16. storočia. Prvou prácou je tlačou vydaný rukopis pochádzajúci z roku 1445,⁶² druhou je traktát Jacoba Preuša.⁶³ Obe diela – spolu s inými dokladmi – sú svedectvom toho, že v Uhorsku sa hneď od začiatku prejavoval veľký záujem o delostrelectvo.

Významnú prácu o delostreleckom remesle zanechal Franz Joachim Brechtel z Lipska, ktorý navštívil aj Nizozemsko a Uhorsko.⁶⁴ Prehľad o súdobom talianskom delostrelectve podal už spomínaný A. Capobianco, opierajúci sa o nemecké základy.⁶⁵ Na konci 16. storočia rýchlo sa rozvíjajúce francúzske delostrelectvo predstavil Joseph Boillot,⁶⁶ ktorý sa venoval najmä pyrotechnike. Na začiatku 17. storočia zhrnul Španiel Diego Ufano dovtedajšie poznatky o delostrelectve do práce, ktorá si získala značnú popularitu, o čom svedčí aj viacero následných prekladov.⁶⁷ Zakrátko po Ufanovi vydal podobnú príručku aj Joseph Fruttenbach (starší), a to dokonca v dvoch vydaniach, avšak pod rôznym názvom. Svedectvom záujmu o túto prácu je aj to, že v knižničných súpisoch sa spomína až 4-krát.⁶⁸ Čo do popularity nezaostali ani práce

⁶⁰Diffesa et offesa delle piazze. Macerata, 1630. (Pozri Magánkönyvtárak 2. 43.). Jähns II. 1376.

⁶¹Memoires pour l'attaque et la defense d'une place. Haag, 1706. (Pozri Erdélyi könyvesházak 3., 112. Prvé vydanie Wesel, 1706). Jähns II., 1741-43.

⁶²(Stainer zu Augsburg:) Büchsenmeisterey von Geschoß, Büchsen, Pulver, Salpeter, ... Stassburg, 1529. (Pozri Dernschwam 157. Frankfurt, 1531). Jähns I., 452-453, 590-591.

⁶³Jakob Preuss: Vom Geschlechte, Namen und Zahl alter Büchsen in einer ganzen Arkeley eines Feldzugs oder Zeughaus gehörig... Strassburg, 1530.

⁶⁴Büchsenmeisterey, das ist kurtze doch eigentliche erklärungen deren ding, so einem Büchsenmeister fürnemlich zu wissen von nöthen. Nürnberg, 1591. (Pozri Magánkönyvtárak 2., 318.). Jähns I., 650-652.

⁶⁵Alesandro Capobianco: Corona e palma militare di artigleria et fortificationi. Benátky, 1598 (Pozri Bibliotheca Zriniana č. 246-247). Jähns I. 848.

⁶⁶Artifices de feu, et divers instruments de guerre. Das ist künstlich Feuerwerck und Kriegs Instrumente, allerhand vöste Orth zu defendirn und expugnirn. Chaumont, 1598. (Pozri Bibliotheca Zriniana č. 246. Zachovaný exemplár, Strassburg, 1603). Jähns I., 654-656.

⁶⁷Archeley, das ist gründlicher und eygentlicher Bericht von Geschüß und aller Zugehör, ... Frankfurt, 1614. (Pozri Bibliotheca Zriniana č. 245. Prvé vydanie po španielsky Tratado de la Artillería. Bruxelles, 1612.). Jähns II., 979-985; León 1996, 83.

I na tomto mieste treba spomenúť dielo ďalšieho Španiela Luisa Collada: Pratica manuale dell'artigleria, ... Benátky, 1592. – po taliansky, neskôr aj po španielsky Miláno, 1592. (Pozri Bibliotheca Zriniana č. 247, zachovaný exemplár, Miláno, 1606). Jähns I., 658; León 1996, 71.

⁶⁸Halnitro-Pyrobolia. Beschreibung Einer neuen Büchsenmeisterey: ... Ulm, 1627. Druhé vydanie: Büchsenmeisterey-Schul. Augsburg, 1643. (Pozri Bibliotheca Zriniana 244-245, 574; Lesestoffe 1., 189; Magánkönyvtárak 2., 118.). Jähns II., 997-1001.

poľského autora Kazimierza Siemienowicza, ktorá slúžila ako príručka ešte aj v 18. storočí.⁶⁹ Od konca 17. storočia sa výrazne presadilo francúzske delostrelectvo, predstavila ho mnohými podrobnosťami oplývajúca práca, ktorú napísal Surirey de Saint-Remy.⁷⁰ Na tomto mieste opätovne pripomínáme, že delostrelectvu sú venované mnohé kapitoly v početných dielach o fortifikačnom staviteľstve.⁷¹

Teoretickými, respektíve všeobecnými vojenskými otázkami sa zaoberá 25 prác, ktoré sme vyabstrahovali z historických knižničných súpisov.

Francois De la Noue je autorom dišpút, ktoré vyšli tlačou na sklonku 16. storočia a významne ovplyvnili francúzske vojenstvo. Ide najmä o kapitoly venujúce sa občianskej vojne, vojenskej výchove a príprave šľachticov, ale aj taktike.⁷² Mario Savorgnano zasa obsiahol a zosystematizoval vojenstvo, spôsobom, ktorý si dodnes zasluhuje obdiv.⁷³ Podobný všeobsiahly charakter mali aj práce, ktoré napísali Cervellino a Giovanni Battista Colombina.⁷⁴ Vzťah vojny a politiky analyzoval Girolamo Frachetta.⁷⁵ Z uhorského hľadiska sú mimoriadne dôležité úvahy, ktorých autorom bol vojvodca Lazarus von Schwendi. Na základe vlastných dlhoročných skúseností sa venoval otázkam podstaty vojen, filozofickému zdôvodneniu ich oprávnenosti či neoprávnenosti, všimol si hlavné problémy taktiky i stratégie.⁷⁶ Praktická príručka Wilhelma Dilicha vznikla na začiatku 17. storočia. Je venovaná organizácii druhov vojsk, logistike, ako aj otázkam výcviku a taktiky. Dilichova práca ovplyvnila predovšetkým nemecké vojenstvo.⁷⁷ Takmer vzápätí vyšla rozprava od ďalšieho vojvodu, ktorý taktiež bojoval aj v Uhorsku; bol ním Giorgio Basta. Aj on na základe praktických skúseností písal o úlohách, ktoré má a musí riešiť „maestro di campo generale“, čiže „General Feldoberst“.⁷⁸ Na konci 17. storočia sa na zosumarizovanie nemeckého vojenstva podujal Johann Sebastian Gruber. Jeho práca je venovaná úlohám vojakov a veliteľov v rámci jestvujúcej subordinácie, otázkam zásobovania a služby, ako aj výcviku vojsk.⁷⁹ Okrem uvedených autorov sa v našich knižničných

⁶⁹Artis magnae Artilleriae pars I. ... Amsterdam, 1650. (Pozri Bibliotheca Zriniana 247; Magánkönyvtárak 2., 43, 173.). Podstatná je I. časť (pars I.), lebo Siemienowicz napísal len prvú časť zaoberajúcu sa pyrotechnikou, druhú časť venovanú zbraniam napísal po jeho smrti Daniel Elrich. Jähns II., 1196-98; Nowak 1976, 16.

⁷⁰Memoires d'Artillerie tant par mer que par terre. Párizs, 1697. (Pozri Erdélyi könyvesházak 3., 112). Jähns II., 1231-32.

⁷¹Takými autormi sú Böckler, Gruber, Mallet, Marchi. Ďalej si pozornosť zasluhuje Ruscelli, Girolamo: Arte e prectti del guerreggiare al uso moderno, ... Benátky, 1641. (Pozri Bibliotheca Zriniana č. 578.). Jähns II. 656. Len pyrotechnikou sa zaoberá Boillot Joseph: Artifices de feu, et divers instruments de guerre. Das ist künstlich Feuerwerck und Kriegs Instrumente, allerhandt vöste Orth zu defendim und expugnirn. Strassburg, 1603. (Pozri Bibliotheca Zriniana č. 246. Zachovaný exemplár Chaumont, 1598). Jähns I., 832-835.

⁷²Discours politiques et militaires. Bazilej, 1587. (Pozri Iványi 1983, 434; a pravdepodobne aj Magánkönyvtárak 2., 90, hoci autor sa tam nespomína). Jähns I., 562-565, 728-729, 744-746; Duffý 1979, 91, 106-107.

⁷³Arte militare terrestre e maritima, ... Benátky, 1599. (Pozri Bibliotheca Zriniana č. 233., zachovaný exemplár, Benátky, 1614). Jähns I., 580-583; Hausner 1994, 22.

⁷⁴Cervellino: Militar disciplina. Colombina: Origine, eccellenza, e necessita dell'arte militare. (Pozri Bibliotheca Zriniana č. 234-236, obidve diela sú zviazané do jednej knihy, Benátky, 1641). Hausner 1994, 23.

⁷⁵Il seminario de' governi di stato et di guerra, ... Benátky, 1597. (Pozri Bibliotheca Zriniana č. 233. zachovaný exemplár, Benátky, 1617). Jähns I., 579.

⁷⁶Kriegs Discurs von Bestellung des ganzen Kriegswesens und von den Kriegsamptern. Frankfurt, 1593. (Pozri Lesestoffe I., 307). Jähns I., 535-542; Kelenik 1994.

⁷⁷Kriegsbuch, darin die Alte und Neue Militia eigentlich beschreiben ... Kassel, 1608. (Pozri Magánkönyvtárak I., 166, hoci sa autor nespomína, z titulu je identifikácia naprosto nespochybniteľná). Jähns II., 907-909.

⁷⁸Il maestro di campo generale, ... Benátky, 1606. (Pozri Bibliotheca Zriniana č. 234-236, 236) Jähns II., 927-930; Hausner 1994, 22.

⁷⁹Die heutige Kriegs-Disciplin in drey besonderen Theilen ... Augsburg, 1697. (Pozri Magánkönyvtárak 2., 317, Erdélyi könyvesházak 3., 113, 309). Jähns II., 1260-70.

súpisoch nachádza aj viacero ďalších vojensko-teoretických prác väčšieho či menšieho významu.⁸⁰

V spomínaných súpisoch sa nachádza zdanlivo málo prác venovaných výcviku, zbraniam a taktike; dovedna ide o 36 titulov. Príčinou toho je najmä skutočnosť, že v Uhorsku ohrozovanom Osmanskou ríšou sa uplatnili odlišné zvyky a spôsoby bojovej činnosti než v západoeurópskych armádach. Kým v západnej Európe sa čoraz väčší dôraz kládol na systematický výcvik a dril, v Uhorsku vzhľadom na trvalé ohrozenie a boje si vojaci osvojovali bojové návyky častokrát priamo v poli, na bojisku počas bitky.⁸¹ A ani velitelia sa nepripravovali v dôstojníckych školách, ale na dvoroch veľmožov, ktorým pripadla rozhodujúca úloha v uhorskom vojenstve. Na veliteľské posty si vojaci neraz sami zvolili takých spomedzi seba, ktorí sa v každodennom živote osvedčili vďaka svojim schopnostiam, odvahe a vojenským cnostiam.⁸²

Pechote je venovaných iba 5 traktátov, ktoré vznikli ešte pred tridsaťročnou vojnou. Giambattista della Vallo sa zaoberal najmä taktikou pešieho vojska.⁸³ Aj Španiel Francisco de Valdés sa venuje taktike španielskej pechoty, a to v diele, ktoré bolo písané formou dialógu. Jeho myšlienky ešte v 17. storočí ovplyvňovali aj taktiku a bojovú zostavu habsburskej pechoty.⁸⁴ Ďalej je to Johann Jacobi von Wallhausen, ktorý sa priam detailne venoval otázkam výcviku, výzbroje a taktiky, ako aj taktike pechoty.⁸⁵ Spôsoby ovládania pechotných zbraní predstavil Jakob de Gheyn, ktorého základná práca obsahuje aj 117 vynikajúcich rytín.⁸⁶ Spomenúť možno ešte prácu Pellicciariho, ktorá sa zachovala v Zríniho knižnici.⁸⁷

Do skupiny autorov zaoberajúcich sa výcvikom peších dôstojníkov a ich úlohami možno zaradiť aj niekdajšieho talianskeho kapitána pechoty Lelia Brancaccia⁸⁸ a Francúza De la Monta.⁸⁹

Jazdeckvom sa zaoberá iba sedem diel uvedených v knižničných súpisoch, ide však o mimoriadne dôležité práce. V 17. storočí sa pokladala za azda najlepšiu príručku od Lodovica Melzoa, ktorá vyšla viackrát, a to vo viacerých jazykových mutáciách. Melzo sa zúčastnil ako

⁸⁰Jacobi von Wallhausen *Manuale Militare, Oder Kriegß Manual* (Frankfurt, 1616.) címmel saját neve alatt adta ki du Praissac *Le discours militaires* (Párizs, 1614) c. művét. (Pozri Lesestoffe 1., 307). Jähns II., 934-935.

Georg Andreas Böckler napísal podobnú prácu venovanú fortifikáciám *Schola militaris moderna. Neue Krieges-Schule, ...* Frankfurt, 1665. (Pozri Magánkönyvtárak 2., 149; Lesestoffe 1., 310; Lesestoffe 2. 174). Jähns II., 1152-54.

Z Caesarových komentárov vychádza a otázkam taktiky sa venuje francúzsky hugenotský vojvodca Henry de Rohan: *Le parfait capitane un abrege des guerres des Commentaires de Cesar*. Paríž, 1631. (Pozri Bibliotheca Zriniana č. 238-239. Magánkönyvtárak 2., 159 a azda aj 47). Jähns II., 950.; Hausner 1984, 21.

Problémom táborenia sa venuje David de Solemne: *La Charge de Maréchal des Logis*. Hága, 1632. (Pozri Magánkönyvtárak 2., 43.). Jähns I., 951. Ďalej možno spomenúť aj dielo, ktorého autorom je Starovolscus, Simon: *Institutionum rei militaris libri VIII*. Krakko, 1640. (Pozri Magánkönyvtárak 2., 155). Jähns II., 961-962.

⁸¹Perjés 1976, 12-17, 22, 31-33.

⁸²Kelenik 1996.

⁸³Vallo: *libro pertinente a capitani ... Neapol, 1521*. (Pozri Bibliotheca Zriniana č. 240, zachovaný exemplár, Vinegia z roku 1558). Jähns I., 472-474, 702-705.

⁸⁴*Specchio et disciplina militare*. (Pozri. Bibliotheca Zriniana č. 234-236., zachovaný exemplár, Benátky, 1641). Jähns I., 729; León 1996, 68. Prvé vydanie vyšlo roku 1586 v Bruxelles po španielsky. Parker 1995, 41.

⁸⁵*Kriegskunst zu Fuß, ... Oppenheim, 1615*. (Pozri Lesestoffe 1., 305; Bibliotheca Zriniana č. 231-232). Jähns II., 1035-42. Toto dielo vydali roku 1649 aj v Moskve v ruskom preklade. Hellie 1990, 90-91.

⁸⁶*Wapenhandelighewan Roers Musquetten ende Spießen: ... Hága, 1607*. (Pozri Magánkönyvtárak 2., 62.). Jähns II., 1005-7.

⁸⁷*Avertimenti in fattoni di guerra ... Benátky, 1619*. (Pozri Bibliotheca Zriniana č. 237). Jähns II., 1035.

⁸⁸*Carichi militari o Fucina di Marte*. Benátky, 1641. (Pozri Bibliotheca Zriniana 234-236). Jähns I., 579; Hausner 1994, 23.

⁸⁹*Les Fonctions de tous les officiers del'infanterie depuis celle du Sergent jusques a celle du Colonel; ... Paríž, 1671*. (Pozri Magánkönyvtárak 2., 120.). Jähns II., 1160-61. Krátka kapitola na konci diela je venovaná fortifikačnému staviteľstvu a obliehacej technike.

jazdecký veliteľ v bojoch za španielsko-nizozemskú vojnu, takže vlastne opísal svoje praktické skúsenosti z bojovej činnosti.⁹⁰ Podobnou prednosťou sa vyznačuje aj viackrát vydaný traktát od spomínaného vojvodu Bastu, ktorý sa v štyroch kapitolách venuje regrútovaniu vojakov, pochodu, táboreniu a bitke.⁹¹ Popri Talianoch sa jazdecku venoval aj Jacobi von Wallhausen.⁹² A nemožno opomenúť, že aj De la Noue v svojej knihe rozoberá otázky jazdeckej a pechotnej taktiky, ako aj bojové členenie a zostavy týchto druhov vojsk.⁹³

Do tretej veľkej skupiny patria vojensko-právne diela a vojenské poriadky. Zaevidovali sme spolu 48 týchto diel, no takmer spolovice sa na tomto počte podieľajú jednak vydania monumentálneho diela *De jure belli et pacis* (O práve mieru a vojny) od Huga Grotia a jednak rôzne apologetické či komentárove diela, ktoré vyšli ako ohlas na Grotiov traktát.⁹⁴

Záverom možno zdôrazniť, že v uhorských knižných či knižničných súpisoch zo 16. – 18. storočia tvoria vojenskovedné rukopisy okolo 10 – 12 % z celkového počtu. Dnes známych 309 zväzkov vlastnilo 72 majiteľov, čiže na jedného majiteľa pripadajú priemerne 4 knižné jednotky. Väčšina vlastníkov je známa, neznámych je dovedna iba 10 majiteľov.⁹⁵

Prvé vojenskovedné tlače sa na policiach humanistických knižníc objavili v druhej polovici 16. storočia, pričom v súpisoch obsahujúcich 38 zväzkov nachádzame aj 18 diel zaoberajúcich sa vojensťvom. Zväčša ide o práce antických autorov s príslušným vedeckým komentárom. Ako klasické diela učebnicového charakteru sa dostali do knižníc predstaviteľov neskorého humanizmu, akými boli Ján Derschwam, Ján Sambucus (Zsámboky), Zachariáš Mošovský (Mosóczy), Baltazár Batányi (Batthány), Ján Michal Brutus.⁹⁶ Spomedzi nich je však vyhranený záujem o vojenskú tematiku očividný iba u Derschwama, ktorý popri prácach takých autorov, akými boli Aelianos, Frontinus, Polybios, Vegetius si zaopatril aj súveké vojenské predpisy a vojenskovedné diela súčasníkov. Derschwamova knižnica s 15 takýmito zväzkami si dlho udržala primát medzi vtedajšími uhorskými knižnicami.

Až po roku 1630 sa výraznejšie prejavuje nárast vojenských prác v historických knižniciach, čo vidno aj na príklade, že kým v 16. storočí vlastnili takéto práce 6 majiteľia, v nasledujúcom storočí ich počet vzrástol na 37. V 17. storočí sa približne polovica vlastníkov vojensko-historickej literatúry grupovala z radov mestskej inteligencie, remeselníkov či obchodníkov. Možno to vysvetliť tým, že najmä nemecky hovoriaca protestantská (evanjelická) časť meštianstva sa vďaka svojej profesionálnej orientácii zoznámala aj s novými, praktickými výdobytkami vzdelávania, a tým zároveň saturovala vlastné kultúrne snaženia. Väčšina mešťanov majúcich knižnice vlastnila spravidla aj 1 – 3 knihy vojenskovedného zamerania. Najpopulárnejším autorom v meštianskych kruhoch bol spomínaný Hugo Grotius a jeho dielo *De jure belli et pacis*, ktoré možno doložiť až v 7 knižničných súpisoch.

(Z maďarčiny preložil Vladimír Segeš)

⁹⁰Regole militari sopra il governo et servizio particolare della cavalleria ... Antwerpen, 1611. (Pozri Bibliotheca Zriniana č. 234-236. zachovaný exemplár z roku 1641 vydaný v Benátkach). Jähns II., 1049-52.

⁹¹Il governo della cavalleria leggiera. (Pozri Bibliotheca Zriniana č. 234-236, 236). Jähns II. 1052-55; Hausner 1994, 23.

⁹²Kriegs-Kunst zu Pferd, ... Frankfurt, 1616. (Pozri Bibliotheca Zriniana č. 232.). Jähns II., 1056-57.

⁹³Pozri poznámku č. 72.

⁹⁴Keďže tieto práce sú zväčša súčasťou uhorskej právnej knižnej kultúry, nebudeme sa im bližšie venovať, a to aj preto, leto ich skúmanie je úlohou samostatného výskumného programu.

⁹⁵Proces recipovania knižnej kultúry vrátane vojenských teoretických prác v novovekom Uhorsku približuje napr. Zombori István: Külföldi művek magyarországi fogadtatása. In: Az értelmiség Magyarországon a 16-17. században. Szerk. Uő. Szeged, 1988. Zo slovenského (čiže vlastne hornouhorského) hľadiska treba poukázať na prácu, ktorej autorom je Čičaj Viliam: Knižná kultúra na strednom Slovensku v 16. – 18. storočí.

⁹⁶Z početnej literatúry o mestskej knižnej kultúre za reformácie či protireformácie možno spomenúť aspoň: Kassa 1990; Kokas Károly: Könyv és Könyvtár a XVI-XVII. századi Kőszegen. (Olvasmánytörténeti Dolgozatok III.) Szeged, 1991; Farkas Gábor: A 16-17. századi polgári könyvtárak típusai. MKsz 1992, s. 100-121; Viliam Čičaj: Bányavárosi könyvkultúra a XVI-XVIII. században. (Olvasmánytörténeti dolgozatok IV.) Szeged, 1993; Lesestoffe 1.; Lesestoffe 2.; Grüll Tibor: Városi irodalom a XVII. századi Sopronban. Soproni Szemle 1996, s. 1-20, 127-136.

POUŽITÁ LITERATÚRA A SKRATKY CITOVANÝCH DIEL

Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. Szerkeszti: Keserű Bálint. **Iványi 1983.** 11. *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése.* Szeged, 1983.

Dernschwam 12. *A Dernschwam-könyvtár.* Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke. Sajtó alá rendezte: Keveházi Katalin, Monok István. Szeged, 1984.

Zsámboky 12/2. *A Zsámboky-könyvtár katalógusa (1587).* Gulyás Pál olvasatában. Szeged, 1992.

Dudith 12/3. *Dudith András Könyvtára. Részleges rekonstrukció.* Összeállította és az előszót írta: Jankovics József, Monok István. Szeged, 1993.

Magánkönyvtárak 1. 13. *Magyarországi magánkönyvtárak I. 1533 – 1657.* Sajtó alá rendezte: Varga András. Budapest-Szeged, 1986.

Magánkönyvtárak 2. 13/2. *Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588 – 1721.* Sajtó alá rendezte: Farkas Gábor, Varga András, Katona Tünde, Latzkovits Miklós. Szeged, 1992.

Partiumi könyvesházak 14. *Partiumi könyvesházak, 1623 – 1730.* Szeged, 1988.

Kassa 15. *Kassa város olvasmányai, 1562 – 1731.* Sajtó alá rendezte: Gácsi Hedvig, Farkas Gábor, Keveházi Katalin, Lázár István Dávid, Monok István, Németh Noémi. Szeged, 1990.

Erdélyi könyvesházak 1. 16/1. *Erdélyi könyvesházak I.* Jakó Klára: *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója, 1579 – 1604.* Jakó Zsigmond anyagának felhasználásával sajtó alá rendezte: Monok István, Németh Noémi, Tonk Sándor. Szeged, 1991.

Erdélyi könyvesházak 2. 16/2. *Erdélyi könyvesházak II.* Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely. Szeged, 1991.

Erdélyi könyvesházak 3. 16/3. *Erdélyi könyvesházak III. 1563 – 1757. A Bethlen-család és környezete. Az Apafi-család és környezete. A Teleki-család és környezete. Vegyes források.* Sajtó alá rendezte: Monok István, Németh Noémi, Varga András. Szeged, 1994.

Jezsuita 17/1. *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig. I.* Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár. Sajtó alá rendezte: Farkas Gábor, Monok István, Pozsár Annamária, Varga András. Szeged, 1990.

Lesestoffe 1. 18/1. *Lesestoffe in Westungarn. I. Sopron (Ödenburg), 1535 – 1721.* Herausgegeben von Tibor Grill, Katalin Keveházi, József László Kovács, István Monok, Péter Ötvös, Katalin G. Szende. Szeged, 1994.

Lesestoffe 2. 18/2. *Lesestoffe in Westungarn II.* Kőszeg (Güns), Rust (Ruszt), Eisenstadt (Kismarton), Forchtenstein (Fraknó), 1535 – 1740. Herausgegeben von Tibor Grill, Katalin Keveházi, Károly Kokas, István Monok, Péter Ötvös, Harald Prickler. Szeged, 1995.

Rákóczi A Kárpát-medence korai könyvtárai. I. *A Rákóczi-család könyvtárai, 1588 – 1660.* Szerk.: Monok István. Szeged, 1996.

Ágoston 1995. – Ágoston Gábor: *Az európai hadügyi forradalom és az oszmánok.* Történelmi Szemle, 37. 1995. 465-485.

Bellettini 1993. – Bellettini, Pierangelo: *Printing Houses in Romagna in the 17th Century Italy.* In: *The Italian Book, 1465 – 1800. Studies presented to Dennis E. Rhodes.* Ed. Denis V. Reidy. London, The British Library, 1993.

Bibliotheca Zriniana – *A Bibliotheca Zriniana története és állománya.* Szerk.: Klaniczay Tibor. Zrínyi-Könyvtár IV. Bp., 1991.

Bircher 1979. – Bircher, Martin: *Deutsche Drucke des Barock, 1600 – 1720.* In der Herzog August Bibliothek. Wolfenbüttel, Abteilung A. 2. köt. Nandeln, 1979.

Burke 1966. – Burke, Peter: *A Survey of the Popularity of Ancient Historians, 1450 – 1700.* History and Theory, 5. 1966.

- Bruckner 1971.** – Bruckner, J.: *A Bibliographical Catalogue of the 17th Century German Books published in Holland*. The Hague – Paris, 1971.
- The Catalogus Universalis.** – *The Catalogus Universalis*. A facs. ed. of the Dutch Booktrade Catalogues. Compiled and published by Broer Jansz. Amsterdam, 1640 – 1652. Intr. H. W. de Kooker. Utrecht, 1986. (Catalogi redivivi.)
- CHBD 1C** – *Catalogus van de Historische Bibliothek van het Koninklijk Nederlands Legermuseum*. Deel 1C. Samenstelling: J. van der Meij – C.H. de Ruyter. Leiden-Delft, 1975.
- Chrisman 1982.** – Chrisman, Miriam Usher: *Bibliography of Strasbourg Imprints, 1480 – 1599*. New Hauen – London, 1982.
- Clair 1976.** – Clair, Colin: *A History of European Printing*. London – New York – San Francisco, 1976.
- Cockle 1957.** – Maurice J. D. Cockle: *A Bibliografy of Military Books up to 1642*. Second edit. London, 1957.
- De la Croix 1963.** – De la Croix, Horst: *The Literature on Fortification In: Renaissance Italy*. Technology and Culture, 1963.
- Dee 1939.** – Dee, John: *General and rare memorials pertaining to the art of navigation*. Idézi: Plant, Marjorie: *The English Book Trade. An Economic History of the Making and Sale of Books*. London, 1939. (2. ed. 1965.)
- Dolleczek 1887.** – Dolleczek, Anton: *Geschichte der österreichischen Artillerie*. Wien, 1887.
- Domokos 1986.** – Domokos György: *Várépítészet és várharcászat Európában a XVI-XVII. században*. Hadtörténelmi Közlemények, 1986. 47-110.
- Domokos, Kézirat.** – Domokos György: *Az olasz várépítészet és alkalmazása a magyar végvári rendszer kiépítésében*. Kézirat. Megjelenés alatt a Studia Agriensia-nál.
- Duffy 1979.** – Duffy, Christopher: *Siege Warfare. The Fortress in the Early Modern World*. London and Henley, 1979.
- Duffy 1985.** – Duffy, Christopher: *The Fortress in the Age of Vauban and Frederick the Great 1660 – 1789*. London, 1985.
- Hale 1964.** – Hale, John R.: *The Argument of Some Military Title Pages of the Renaissance*. The Newberry Library Bulletin, 6. 1964. 91-102.
- Hale 1965.** – Hale, John R.: *The Early Development of the Bastion: An Italian Chronology. c.1450 – c.1534*. In: Hale, J. R. – Highfield, R. – Smalley, B.: *Europe in the Late Middle Ages*. Evanstone, 1965.
- Hale 1980.** – Hale, John R.: *Industria del libro e cultura militare a Venezia nel Rinascimento*. In: *Storia della cultura Veneta*, vol. III/2. Ed. Girolamo Arnaldi – Manlio Pastore Stocchi. Vicenza, 1980. 245-289.
- Hausner 1994.** – Hausner Gábor: *Zrínyi Miklós hadtudományi gondolatainak könyvészeti forrásai*. In: *A katonai gondolkodásunk története az újabb kutatások tükrében*. A Hadtudomány c. folyóirat melléklete. Bp., 1994. 18-27.
- Hausner 1996.** – Hausner Gábor: *A tisztképzés helyzete a XVII. században és Zrínyi Miklós elképzelései*. In: *A magyar katonai vezető – és tisztképzés története*. Szerk. Lengyel Ferenc, Szántó Mihály. Bp., 1996. 18-30.
- Hausner-Veszprémy 1996.** – Hausner Gábor – Veszprémy László: *Magyarországi hadtudományi kéziratok és nyomtatványok katalógusa a kezdetektől a XVIII. század közepéig*. Hadtörténelmi Közlemények, 109. 1996/2. 118-126.
- Hellie 1990.** – Hellie, Richard: *Warfare, Changing Military Technology, and the Evolution of Muscovite Society*. In: *Tools of War: Instruments, Ideas, and Institutions of Warfare, 1445 – 1871*. Ed. by John A. Lynn. Urbana, 1990. 74-99.
- Iványi 1928.** – Iványi Béla: *A tüzérség története Magyarországon aq kezdettől 1711-ig*. Hadtörténelmi Közlemények, 29. 1928. 18-33., 152-176., 325-341., 413-453.

Jähns 1883. – Jähns, Max: *Cäsars Kommentarien und ihre literarische und kriegswissenschaftliche Folgewirkung*. Beiheft zum Militär-Wochenblatt. 8. Heft. Berlin, 1883. 343-386.

Jähns I. – Jähns, Max: *Geschichte der Kriegswissenschaften vornemlich in Deutschland*. Erste Abteilung. Altertum, Mittelalter, XV. und XVI. Jahrhundert. München und Leipzig, 1889.

Jähns II. – Jähns, Max: *Geschichte der Kriegswissenschaften vornemlich in Deutschland*. Zweite Abteilung, XVII. und XVIII. Jahrhundert bis zum Auftreten Friedrichs des Großen 1740. München und Leipzig, 1890.

Kelenik 1988. – Kelenik József: *Szakállas puskák XVI. századi magyarországi inventáriumokban*. Hadtörténelmi Közlemények, 1988/3. 484-520.

Kelenik 1991. – Kelenik József: *A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában (A császári-királyi hadsereg fegyverzetének jellege Magyarországon a tizenöt éves háború éveiben.)*. Hadtörténelmi Közlemények, 104. 1991.

Kelenik 1994. – Kelenik József: *Egy jeles katonai teoretikus Magyarország szolgálatában: lovag Lazarus Schwendi ezredes*. In: A katonai gondolkodásunk története az újabb kutatások tükrében. A Hadtudomány c. folyóirat melléklete. Bp., 1994. 13-17.

Kelenik 1996. – Kelenik József: *Tisztképzés vagy nemesi iskola? Gondolatok a XVI. század magyar katonai képzéséről*. In: A magyar katonai vezető – és tisztképzés története. Szerk. Lengyel Ferenc, Szántó Mihály. Bp., 1996. 12-17.

La Maniere 1975. – *La Maniere de Combattre*. In: War, Technology and Society in the Middle East. Ed. V.J. Parry. London, 1975. 218-256.

Lavater 1984. – Lavater, Hans Conrad: *Architekt und Ingenieur*. Baumeister in Krieg und Frieden. Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel, 1984. (Ausstellungskataloge Nr. 42.)

Leers 1992. – *Eleven Catalogues By Reinier Leers, 1692 – 1709*. Intr. H.H.M. van Kieshout – O.S. Lankhorst. Utrecht, 1992.

León 1996. – León, Fernando González de: „Doctors of the Military Discipline”: *Technical Expertise and the Paradigm of the Spanish Soldier in the Early Modern Period*. Sixteenth Century Journal, XXVII/1. 1996. 61-85.

Neumann 1992. – Neumann, Hartwig: *Das Zeughaus. Die Entwicklung eines Bautyps von Spätmittelalterlichen Rüstkammer zum Arsenal im deutschsprachigen Bereich vom XV. bis XIX. Jahrhundert*. Teil. I. Textband. Bonn, 1992. (Architectura militaris, Bd.3.)

Nickle 1975. – Nickle, B.H.: *The Military Reforms of Prince Maurice of Orange*. Diss. University of Delaware, 1975.

Nowak 1976. – Nowak, Tadeusz Marian: *Polish Warfare Technique in the 17th Century*. In: Military Technique Policy and Strategy in History. Warsaw, 1976. 11-94.

Oestreich 1969. – Oestreich, Gerhard: *Der römische Stoizismus und die oranische Heeresreform*. In: uő.: Geist und Gestalt des frühmodernen Staats. Berlin, 1969. 11-34. (először megjelent: Historische Zeitschrift, 176. 1953. 17-43.)

Oestreich 1989. – Oestreich, Gerhard: *Antiker Geist und moderner Staat bei Justus Lipsius (1547 – 1606)*. Göttingen, 1989.

Orange-Nassau – *The Seventeenth-Century Orange-Nassau Library*. Ed. A.D. Renting - J.T.C. Renting-Kuijpers. Rotterdam, 1993.

ÖStA KA HKR Prot. Exp. és Reg. – Österreichisches Statsarchiv, Kriegsarchiv, Protocollum Expeditum és Registratur, kötetszám, foliószám, numerus

Parker 1972. – Parker, Geoffrey: *The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567 – 1659*. The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries War. Cambridge, 1972.

Parker 1988. – Parker, Geoffrey: *Die militärische Revolution*. Frankfurt – New York, 1988.

- Parker 1995.** – Parker, Geoffrey: *The „Military Revolution, 1560 – 1660” — A Myth?* In: *The Military Revolution Debate. Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe.* Ed. by Clifford J. Rogers. Boulder-San Francisco-Oxford, 1995. 37-54.
- Pataki 1931.** – Pataki Vidor: *A XVI. századi várépítés Magyarországon.* A Bécsi Magyar Intézet Évkönyve, I. Budapest, 1931. 98-132.
- Perjés 1967.** Perjés Géza: *Az oszmán birodalom európai háborúinak katonai kérdései (1356 – 1699).* Hadtörténelmi Közlemények, Új f. 14. 1967. 339-372.
- Perjés 1976.** – Perjés Géza: *Zrínyi Miklós, a hadtudományi író. (Bevezető tanulmány)* In: Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. Bp., 1976. 7-45.
- Pollak 1991.** – Pollak, Martha D.: *Military Architecture, Cartography and the Representation of the Early Modern European City.* A Checklist of Treatises on Fortification in The Newberry Library. Chicago, The Newberry Library, 1991.
- Ralston, 1990.** – Ralston, David B.: *Importing the European Military. Techniques and Institutions into the Extra-European World, 1600 – 1914.* Chicago-London, 1990.
- Reinhard 1986.** – Reinhard, Wolfgang: *Humanismus und Militarismus. Antike-Rezeption und Kriegshandwerk in der oranischen Heeresreform.* In: *Krieg und Frieden im Horizont des Renaissancehumanismus.* Hrsg. Franz Josef Worstbrock. Acta Humaniora, XIII. Wernheim, 1986. 185-203.
- Reynolds 1953.** – Reynolds, B.: *Shifting Currents in Historical Criticism.* Journal of the History of Ideas, 14, 1953.
- Römerlingh 1973.** – Römerlingh, J.: *Hendrik Ruse.* Spiegel Historiae, 8. 1973. 565-569.
- Sarton 1934.** – Sarton, George: *Simon Stevin of Bruges.* Isis, 21. 1934. 241-304.
- Schmidtchen 1977.** – Schmidtchen, Volker: *Bombarden, Befestigungen, Büchsenmeister.* Von den ersten Mauerbrechern des Spätmittelalters zur Belagerungsartillerie der Renaissance. Düsseldorf, 1977.
- Schmidtchen 1990.** – Schmidtchen, Volker: *Kriegswesen im späten Mittelalter.* Technik, Taktik, Theorie. Weinheim, 1990.
- Schukking 1964.** – Schukking, W.H. (Ed.): *The Principal Works of Simon Stevin.* Amsterdam, 1964.
- Simoni 1993.** – Simoni, Anne E. C.: *Italian military books published at Antwerp in the early 17th century.* The Italian Book, 1993.
- Storno 1941.** – Storno Miksa: *Adalékok a győri vár építéstörténetéhez.* Győri Szemle, 1941/3. 151-153.
- Taylor 1973.** – Taylor, Frederick Lewis: *The Art of War in Italy, 1494 – 1529.* Westport, Connecticut, 1973.
- The Catalogus universalis.** – *The Catalogus universalis.* A facsimile edition of the Dutch booktrade catalogues compiled and published by Broer Jansz, Amsterdam, 1640 – 1652. Intr. H.W. de Kooker. (Catalogi redivivi).
- Veszprémy 1995.** – Veszprémy László: *A magyar katonai gondolkodás a Mohács előtti latin nyelvű forrásokban.* In: *A magyar katonai gondolkodás története.* im. Bp. 1995.
- Webb 1965.** – Webb, Henry J.: *Elizabethan Military Science. The Books and the Practice.* University of Wisconsin Pr., Madison, Milwaukee-London, 1965.
- Zastrow 1839.** – Zastrow, Anton von: *Geschichte der beständigen Befestigung ...* Leipzig, 1839.